

МИНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОРОЧАН Сергій Борисович

УДК 940.1:658.713.5 «04/08»

ТОРГІВЛЯ У ВІЗАНТІЇ IV-IX ВІКІВ
Структура і організація механізмів обміну

07.00.02-Всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Харків - 1998

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету, Міністерство освіти України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор **Чичуров Ігор Сергійович**, Московський державний університет, завідувач кафедри стародавніх мов історичного факультету;

доктор історичних наук **Івакін Гліб Юрійович**, Інститут археології НАН України, провідний науковий співробітник;

доктор історичних наук, професор **Чувпало Олександр Олександрович**, Харківський державний університет, в.о. завідувача кафедри нової та новітньої історії.

Провідна установа: Національний університет ім.Т.Шевченка (м. Київ), кафедра історії стародавнього світу та середніх віків.

Захист відбудеться «23» жовтня 1998 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук у Харківському державному університеті за адресою: 310077, м. Харків, майдан Свободи, 4, аудиторія IV-65.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету (310077, м.Харків, майд.Свободи, 4).

Автореферат розісланий «7» бересня 1998 року.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

ПУГАЧ Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Одним з найважливіших дослідницьких завдань, причому більш складною, ніж вивчення питань політики або культури, є дослідження економічної історії давніх суспільств. В певному ступені ця історія зводиться до історії ринкової економіки і тих проміжних операцій, що обслуговували торгівлю, а саме - рух товару через різноманітні знаряддя обміну. В зв'язку з цим пропонується визначитися з поняттям «торгівля», яким доведеться оперувати стосовно до візантійської історії IV - IX ст.ст. Оскільки обмінні операції не завжди відокремлені від виробництва, під торгівлею або обміном розуміється особливий вид діяльності, що зв'язує виробників і споживачів незалежно від того, хто здійснює таку конкретну функцію (торговець, цілком відокремлений від виробництва, або виробник своїх власних продуктів). Такий підхід дозволяє суттєво поширити уявлення про найрізноманітніші прояви обміну та його організаторів, які інколи доволіно штучно звужують, намагаючись жорстко детермінувати ремесло лише як виробництво.

Актуальність теми дисертаційного дослідження не вимагає надто широких доказів. Саме торгівля та її організаційні структури були однією з найважливіших господарських основ Візантійської (Ромейської) імперії. Отже, рівень розвитку, рівень життєздатності, унікальної живучості її суспільства так чи інакше визначався рівнем розвитку товарного обігу, що, в свою чергу, становило одне з умов товарного виробництва. Але будь-яке «міркування про гроші, торгівлю та обмін пов'язане з практикою та інститутами» (М. Фуко). Як те, так і друге неможливо зрозуміти та вірно оцінити без звернення до структур звичайного життя - предметів і суб'єктів обміну, торговців, ремісників, до самих місць торгівлі, що подавали собою не тільки різноманітні торговельні, виробничі та ділові об'єкти, але і своєрідні побутові, топографічні, історико-екологічні макро- та мікроструктури, створені з певних просторових та соціальних елементів. Ф. Бродель вдало назвав їх «знаряддями обміну» або «механізмами обміну». Стосовно до ранньосередньовічної Візантії проблема полягає у визначенні того, якими вони були, що успадковували та як розвивалися. Це особливо важливо для періоду так званих «темних», тобто «неосвітлених» дослідженнями VII - VIII і почасті IX-го ст. Між тим структура торговельних об'єктів Візантії повинна була і в цей час мати свої приховані внутрішні закони організації, що можна сподіватись виявити у самій глибині тодішньої торговельно-економічної системи. З даної точки зору інструменти обміну є першорядними, ключевими в дослідженні глобальної проблеми організації торгівлі. Без них неможливе розуміння інших аспектів цієї просторої теми, таких як номенклатура, спеціалізація, суспільна та виробнича система і форми торгівлі, її основні сектори (державний, «архонтський», церковно-

монастирський, селянський, міський), ціни, податки, мито, фінансова техніка, організація вантажних перевозок, імперський контроль і регулювання торгівлі, торговельно-економічна політика, характер і склад внутрішнього ринку, соціальна структура, нарешті, побут, психологія та менталітет підприємницьких верств населення. Всі вони замкнуті на першому і провідному з цих напрямків дослідження.

Питання про особливості організації ремесла та торгівлі, їхньої основної системи елементів є одним з ключових для конкретно-історичного дослідження еволюції візантійського суспільства в екстремальний в більшості період переходу від пізньоантичної до ранньосередньовічної епохи. Вивчення зовнішніх та внутрішніх проявів повсякденного обміну, що відбувався при цьому товарами та послугами, надзвичайно важливе, оскільки вони можуть служити показником ступеня економічного розвитку країни та рівня її міського життя, що не завжди ясно дають уявити зовнішньоторговельні зв'язки і тим більш суперечливі соціально-політичні колізії, що пронизали її бурхливу історію.

Крім того, відповідний аналіз об'єктів торгівлі в змозі внести вклад в рішення ще однієї не менше актуальної, принципово важливої проблеми, що дебатється, про континуїтет і дисконтинуїтет пізньоантичних відношень у Візантії, а також уточнити роль і місце дрібнотоварного укладу в ранньосередньовічному суспільстві. Нарешті, тема знаходить зв'язок з реаліями побуту, культури і світоприймання візантійців, інтерес до чого все більш посилюється.

При нинішньому стані візантиністики в Україні запропонована здобувачем робота є одним з перших суто візантинознавчих великих спеціальних досліджень, яка з'явилась після довготривалої перерви, що вже само по собі має позитивне значення в справі реанімації цієї галузі знань в українській науці. Вибраний напрямок дослідження є складовою частиною державних і міжвузівських наукових програм з всесвітньої історії і передбачено планом роботи кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету по комплексній науковій темі «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну та середньовічну епоху».

Об'єкт дослідження визначається самою проблемою реконструкції організації ранньосередньовічної візантійської торгівлі, її конкретних знарядь обміну нижнього та верхнього рівня, необхідністю з'ясування їхньої специфіки та своєрідного розвитку у просторі та важливому світовому географічному регіоні, де стикалися народи трьох континентів.

Хронологічні рамки дисертації обмежені, з одного боку, витокami еволюції цієї торгівлі, що уводять в IV - V ст. ст., які були для Візантії часом становлення імперії та зміцнення її економічної могутності, у тому числі структурування, типизації механізмів товарообміну. Наступний час до кінця VI - початку VII ст. розглядається у відповідності

з прийнятою в візантинізнавстві схемою як завершення ранньовізантійського періоду та початок нового, середньовізантійського, перший етап якого прийшовся на так звані «темні віки» і закінчився до другої половини - кінця IX ст. Неминуча умовність хронологічних рамок запропонованої роботи пояснюється деякою «розмитістю» часу появи або завершення господарських та інших процесів, що протікали в Візантії протягом IV - IX ст. ст. Саме в таких «міжчасових рубіжах» особливо важливо простежити своєрідні форми поєднання традицій і новацій, не забуваючи, що перед нами органічне ціле, зв'язане певною внутрішньою єдністю. Подібне хронологічне охоплення дозволяє укласти більш повне, панорамне уявлення про соціально-економічні і взагалі історичні процеси, в розвитку яких зовнішні та внутрішні політичні флуктуації (перські війни, слов'янські та арабські завоювання, початок чи закінчення іконоборництва, прихід до влади нових імператорських династій) не є рубежем.

Мета дослідження зводиться до прагнення відтворити та осмислити структуру та організацію механізмів візантійської торгівлі у найрізноманітніших її об'єктах і проявах, від чисто зовнішніх до глибинних, причинних, в найбільш цікавий з точки зору історії перехідний період перебудови пізньоантичних відношень в ранньосередньовічні і ранньофеодальні. Звідси витікає необхідність класифікації та типологізації просторових і організаційних інститутів торговельно-ремісничої практики різного рівня, що виводить на розв'язання попутних, але не менш важливих завдань:

- встановлення зовнішньої та внутрішньої еволюції, динаміки, характеру міських, ринкових майданів та критичний перегляд їхньої оцінки, існуючий в істріографії;
- виявлення присутності та визначення стану торговельно-ремісничих рядів, кварталів, принципів їхнього розміщення, ступінь спеціалізації, організаційної тривалості, причин утворення;
- всебічна характеристика візантійських ергастріїв, вивчення їхньої типології, чисельності, розташування, зовнішнього і внутрішнього вигляду, устрою, розмірів, обладнання, вартості, доходності, прав власників, володарів та користувачів, умов оренди, складу робітників, строку існування;
- розгляд вулиць, портиків та інших людних місць візантійських міст як об'єктів торговельної діяльності, специфіки їхнього влаштування, планування, устаткування, видів і форм експлуатації, причин та оцінки модифікацій, що відбувалися;
- з'ясування організації готельної служби, джерел її фінансування, утримання, типів заїжджих дворів, притулків, їхнього влаштування, розміщення, обов'язків і прав хазяїв, керівників і постояльців, складу останніх, зв'язків системи готельної справи з міграційними процесами, місцями торгівлі та інфраструктурою ромейської торгівлі взагалі;

- дослідження сховищ та складів, їхньої структури, видів, особливостей влаштування, розміщення, системи охорони, кола власників і користувачів, значення цих знарядь обміну вищого рівня в економічному житті Візантії;
- прослідження генезису такого найважливішого елементу в системі місць торгівлі як мітата, уточнення її суті і ролі;
- виявлення типів, системи та характеру візантійських ярмарків-панігрів, місць їхнього влаштування, чисельності, часу проведення, складу учасників, специфіки предметів торгівлі і, найголовніше, оцінка значення цього завершального механізму, що стояв на верхньому щаблі обмінів.

При цьому необхідно збагнути сенс або уточнити, а в деяких випадках знайти поняття, професійні ромейські терміни, які відбили функціонування підприємницької сфери життя імперії і з допомогою яких можливе було б просування вперед в поглибленні уявлень про структуру та організацію усього візантійського комерційного континууму. Слід також відзначити, що для транслітерації візантійських слів в роботі використовувалася Рейхлінова система.

Наукова новизна дослідження презентована наступним:

- в дисертації вперше узагальнено та систематизовано складний і різноманітний матеріал правових, нарративних і речових джерел про місця торгівлі в Візантії, що дозволило реконструювати їхню структуру та організацію протягом п'яти перших століть існування імперії, в епоху переходу від античності до середньовіччя;
- встановлюється, що головна площа-агора та деякі інші майдани (фороси, платей) не втратили свого торговельного значення в ранньовізантійському місті, як здається деяким історикам, а зберігали давню придбану змішаний ринковий, ремісничий та громадський характер в наступні сторіччя;
- появу гробниць, цвинтарів на деяких площах візантійських міст пропонується трактувати як нову урбаністичну і водночас ментальну рису християнського середньовіччя, що не обов'язково свідчить про занепад міського життя і втрату агорою значення одного з центрів обміну;
- включення християнських храмів в інфраструктуру ринкових майданів розглядається як одна з важливих стереотипних особливостей організації місць торгівлі, що склалася вже в ранній Візантії;
- спростовується існуюча у візантиністиці думка про унікальність торговельно-ремісничих кварталів і рядів Константинополя та наводяться факти їхньої наявності в окремих провінційних містах, в тому числі після VI ст.;

- встановлюється, що торговельно-ремісничі ряди та квартали чисельно перевищували продовольчі ряди (у Константинополі - не менш ніж у два рази) і зосереджувалися головним чином у центральних районах міста, де їхньою відокремлювальною рисою часом було існування без дотримання умов достатньо чіткої спеціалізації;
- обґрунтовується положення про те, що в візантійських містах було відсутнє ясно виражене ділення на аристократичну та торговельно-ремісничу («посадську») частини, притаманні середньовічній Європі;
- вперше в історіографії всебічно і комплексно розглядаються всі структурні, правові елементи та організація ранньосередньовічного ергастрія;
- чиниться спроба намітити співвідношення крамниць ремісників і крамниць торговців;
- пропонується розрахункова методика визначення кількості ергастріїв, що могли існувати на різних етапах ранньосередньовічної історії в окремих візантійських містах і в імперії в цілому, та на її основі зроблені відповідні орієнтовні числові викладення;
- визначається система розташування міських ергастріїв, її основні риси та загальне направлення еволюції;
- доводиться непослідовність дотримання умов містобудівного принципу, що формально вимагав винесення екологічно шкідливих і пожежонебезпечних об'єктів за межі жилої зони, а пояснення випадків таких винесів і в античну, і в ранньовізантійську епоху пов'язується винятково з об'єктивними умовами вигоди процесу виробництва;
- вживається спроба обчислити вартість ранньосередньовічних ергастріїв, конкретні і середні розміри їхніх доходів, а також орієнтовний сумарний дохід ергастріїв в різні періоди протягом VI - IX ст. ст.;
- критично переглядаються затвердження, що існують в історіографії про несправність орендарів перед свавіллям домовласників та про розміри ставок орендної плати за найм приміщення під крамниці-майстерні як вкрай розорливих і цілком непосильних для маси наймачів;
- робиться спроба визначити норму експлуатації ромейських торговців і ремісників шляхом найму ергастріїв;
- придбання вулицями ранньовізантійських міст змішаного громадського і ринкового значення трактується не як новий «середньовічний» феномен, а як вияв континуїтету з господарським життям греко-римських полісів перших віків н.е.;
- розміщення торговельних центрів на вулицях і в стоях, емволах поблизу від громадських, адміністративних, культових споруд ранньовізантійських міст

оцінюється як свідомо, цілеспрямована поступка властей, не зв'язана однозначно з занепадом, кризою, та ще одне свідчення зрослої ролі торгівлі;

- обґрунтовується відмова від існуючої в історіографії оцінки широкої і жвавої торгівлі в ранньовізантійських містах як показника загального абсолютного зубожіння торговельно-ремісничого населення;
- пропонується систематизація візантійських закладів, пов'язаних з готельними функціями, розглядаються їхні види, всі аспекти структури, організації, причетність до системи зовнішньої і внутрішньої торгівлі імперії, а також чиниться спроба уявити, як сприймали ромейський готель самі візантійці-сучасники;
- спростовується подання про паузу в розвитку візантійського готельного діла в VII - VIII ст. ст.;
- вперше спеціально аналізується механізм складського діла, його типологія і рівень;
- подальший розвиток дістало вивчення еволюції і характеру мітатної форми торгівлі, а також пояснення причин її розквіту до IX ст.;
- вперше всебічно розглядається система, види візантійських ранньосередньовічних ярмарків і дається їхня загальна оцінка як високого механізму обміну, що дозволяє внести корективи в наявні уявлення про зв'язок ромейських панігірів V - IX ст. ст. з регресом економіки та занепадом обміну;
- всьлякю постулюється положення про те, що яким би не було в епоху раннього середньовіччя візантійське місто (фортецею, портом, військово-адміністративним, релігійним центром, крупним або дрібним), воно зазнавало впливу товарно-грошових відносин і за рідким виключенням зберігало в тому чи іншому ступені інфраструктуру механізмів обміну різного рівня;
- протягом всієї роботи пропонуються уточнення або нові рішення часткових проблем (становище Боспора в «темні сторіччя», визначення місця «малої агори» і державної апофіки на топографічному плані ранньосередньовічного Херсонеса, прилад і зовнішній вид прилавків мірспів, специфіка ергастірів в портиках, організація освітлення міськ торгівлі та її еволюція в ранне середньовіччя, зв'язок кураторії Мангана з готельною службою, характер відомого константинопольського Дома ламп, роз'яснення з приводу «економічної війни» 894 р., поняття ергастірій, енікій, моні та ін.).

Практичне значення дисертації. Теоретичні, наукові результати роботи знайдуть і вже знайшли застосування при створенні загальних і спеціальних курсів лекцій, підручників і посібників з історії середніх віків та історії Візантії. Вони можуть стати основою для написання нових монографій і науково-популярних робіт, в тому числі з історії пізньоантичної, середньовічної торгівлі, побуту, культури, а запропоновані

нетрадиційні питання, підходи та методичні принципи доцільно використовувати при розробці інших напрямків, пов'язаних з вирішенням глобальної історичної проблеми організації візантійської торгівлі. Крім того, зібрані і систематизовані в дисертації фактичні матеріали та отримані при їхньому вивченні рекомендації, висновки можуть виявитися корисними в музейній роботі, при оформленні відповідних експозицій, стосовних до середньовічної історії Півдня України, а також допомогти в практичній роботі археологів, що проводять розкопки візантійських центрів, у тому числі в Криму.

Апробація дослідження. Окремі положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, вченої ради історичного факультету Харківського держуніверситету, сектора історії Візантії Інституту всесвітньої історії АН Росії, на наукових нарадах в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський». Крім того, вони були представлені на багатьох історичних, візантинознавчих і археологічних конференціях та семінарах, як міжнародних, так російських, українських, зокрема на III, IV, VI Сергєєвських читаннях (Москва, 1984, 1986, 1989), I - III Дріновських читаннях (Харків, 1988, 1991, 1994), XVIII Міжнародному конгресі візантиністів (Москва, 1991), читаннях пам'яті А. Л. Якобсона (Севастополь, 1986 р.), З. В. Удальцової (Москва, 1989), М. Я. Сюзюмова (Севастополь, 1997), М. М. Кобиліної (Москва, 1997) та ін. Матеріали роботи були використані здобувачем в лекціях і спеціальних курсах («Візантія VII - IX віків: епоха, побут, менталітет», «Світ візантійського купця»), прочитаних у 1996-1998 рр. на історичному факультеті Харківського державного університету та факультеті культурології Харківського державного інституту культури.

Публікації. Результати дисертації знайшли відображення в двох монографіях (одна з них - одноосібна), 24 статтях (вісім з них в співавторстві), 20 матеріалах та тезах доповідей конференцій загальним обсягом понад 60 д.а.

Структура роботи побудована в проблемному плані, в відповідності з завданнями дослідження. Її основний принцип: від матеріальної сфери як основи до сфери організації, до системи, її функцій і місця в суспільстві. Дисертація складається із вступу, дев'яти розділів, висновків (369 стор.), списку використаних джерел та літератури (118 стор.) і трьох додатків (18 стор.), в яких вміщено хронологізований список агіографічних джерел (персоналії), зведення даних про візантійські грошові одиниці, міри вимірів і їхні еквіваленти та карта-схема ранньосередньовічного Константинополя з позначенням розташування ринкових площ, торговельних рядів, подвір'їв іноземців та деяких крупних ксенодохіонів. Список використаних джерел та літератури включає 1742 назви архівних матеріалів, опублікованих джерел, загальної та спеціальної літератури на російській, українській, грецькій, латинській, французькій, німецькій, англійській, італійській, іспанській, польській, сербській, румунській, болгарській мовах.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі характеризується тематика дисертації, обґрунтовується її актуальність, значення і хронологічні рамки, визначається об'єкт дослідження, його зв'язок з науковими програмами, наукова новизна, практичне значення і апробація одержаних результатів.

Розділ I «Історіографічна та джерелознавча база дисертації. Методика та методи дослідження» складається з трьох підрозділів, в яких відповідно розглянуто стан наукової розробленості теми, проаналізовані напрямки досліджень, стан джерел та теоретико-методологічна основа дисертації.

У першому підрозділі відзначено, що в численних роботах з історії та економіки пізньоантичного та ранньосередньовічного візантійського міста, як правило, знаходила відображення проблема вільної торгівлі. Це один з пайважливіших сюжетів візантинознавства, зарубіжні та вітчизняні дослідження якого звертались до аналізу положення самого міста, особливостей розвитку соціальної структури торгівельно-ремісничого населення, з'ясування відношення виробництва до торгівлі, ступеня її спеціалізації, спадкоємності з пізньоантичними соціально-економічними традиціями, хоча оцінювали неоднозначно, особливо стосовно міського життя VII-IX ст. Крайніми полюсами поглядів при цьому є або визнання кризи, «смерті» міського життя, або настільки ж послідовне заперечення процесу дезурбанізації та занпаду міст. Наряду з цими точками зору в останній час намітилася та поступово зміцнюється тенденція до пошуку переконливих компромісних роз'язань, логічного «середнього варіанту», що враховує регіональні особливості в розвитку європейських міст, який би зміг пояснити крайні суперечності, наявні в інших концепціях. При всьому тому механізм здійснення обмінних операцій, структура обміну, а значить і виробництва, самі об'єкти та носії товарних відношень залишалися на периферії наукових напрямків більшості дослідників навіть в тих випадках, коли вони так чи інакше стосувались виробничих відношень, господарських питань.

Одним з перших спеціально про організацію візантійської торгівлі написав О. П. Рудаков. На основі даних агіографії він звернувся до вивчення тих проблем, пов'язаних з містом, актуальність яких була в повній мірі усвідомлена лише у наступний час. Більш ніж через тридцять років після нього схожу спробу зжила Н. В. Пігулевська, хоча торгівельно-ремісничі об'єкти як такі слабо порушили її увагу. Від випадку до випадку торкався їхнього стану і М. Я. Сюзюмов. Оцінка різноманітних сфер матеріального життя, ремесла торгівлі, професій, побуту були зроблені в узагальнюючих, подекуди енциклопедичних працях І. Краузе, Ст. Ренсімена, Ф. Кукулеса, Д. Тальбот Райса, Г. Каппесовой, А. Гійу, Г. Г. Літаврину, О. О. Чекалової, М. А. Поляковської та інших, але

завдання створити цілісне сприйняття панорами усього візантійського суспільства цілком природно відводила істориків від частковостей, до числа яких потрапляла детальна реконструкція торговельних, складських, готельних та інших об'єктів, що брали участь в організації обміну, та й в відборі матеріалу перевага, за невеликим виключенням, віддавалася тим джерелам, що відбили епоху Юстиніана I або X - XII вв.

Разом з тим тема розміщення та влаштування різноманітних торговельно-ремісничих пунктів вже давно зачіпалася в візантинознавчій історіографії, особливо з 1940-х рр., коли стали просліджуватися античні традиції та середньовічні новації в плануванні міст, житловому та громадському будівництві, сволучія торговельного центру, ринкової площі, торговельно-ремісничих кварталів та при цьому як нові тенденції відзначалося перенесення торгівлі на вулиці і кардинальна модифікація функцій греко-римського форуму, агори. Ці положення, що багаторазово повторюються, зміцнювалися, поступово оберталися в постулат.

Крамниці-майстерні та проблеми їхньої спеціалізації, організаційної структури знайшли відображення в розширеній історіографії про римські та візантійські професійні корпорації, що набуває розвитку з кінця XIX ст. Про ергастрії писали в своїх дослідженнях А. Штекле, Г. Міквіц, Н. В. Пігулевська, О. Е. Ліпшиц, О. П. Каждан, М. Я. Сюзюмов, І. Ф. Фіхман, Г. Л. Курбатов, Г. Г. Літавін, О. О. Чекалова, Ф. де Робертис, Л. Кракко-Руджіні, Н. Ікономідес, Ж.-П. Содіні, Б. Маліх, П. Шрейнер, Е. Кіслінгер, Ж. Дагрон, Дж. Крауфорд та інші, але при всіх високих достоїнствах цих робіт вони стосувались, головним чином, проблем соціальної або виробничої організації ремісничих майстерень і залягалися далекими від повного та зв'язного опису всіх загальних, просторово-організаційних та економіко-правових аспектів, притаманних до виробничо-торговельним об'єктам такого виду. Лише нещодавно сама по собі проблема ергастрія стала предметом обговорення на візантинознавчій конференції в університеті Огайо (листопад 1987).

Ще менш написано про візантійські склади і систему зберігання, причому спостереження такого виду обмежувалися зверненням здебільш до ранньовізантійських матеріалів (Р. Жанен, К. Манто). Досі немає зв'язного, всебічного уявлення про структуру та стан готельного інституту Візантії у IV - IX ст. ст., що розглядався здебільш в плані чернецької харитарної, лікувальної діяльності (О. Хілтбруннер, Ф. Константелос, Дж. Буджамра, Т. Міллер та ін.), а про його місце серед візантійських торговельних об'єктів промова взагалі не йшла. Понад половини століття минуло з часу появи відомої статті Р. Лопеца про ромейське шовкове виробництво, в якій особливу увагу було приділено митним пунктам, посередницькій оптовій торгівлі і так званим мітатам. Але суттєвого просування в цьому напрямку, що переховує загадку одного з самих оригінальних інструментів візантійської торгівлі, не помітно. Ті неширокі кола

дослідників, які намагалися спеціально досліджувати ще один специфічний механізм обміну - ромейські ярмарки-панігіри, незмінно звертали на шлях відтворення «колективних портретів» торговців, крамарів та інших представників різнобарвного ярмарочного соціуму (Сп. Вріоніс, А. Лайу), залишаючи збоку всебічне вивчення організації і значення таких торжищ, а інколи оцінювали їх з економічної точки зору вкрай низько та негативно (Г. Л. Курбатов).

Таким чином, указаній постановці та хронологічних рамках тема дисертації ще не була предметом комплексного узагальнюючого дослідження, і для історіографії це нове питання. Разом з тим створені цілі серії вітчизняних та зарубіжних студій, що відкривають підхід до окремих областей і конкретних проблем цієї теми, запроваджують в обіг масив різнотипних фактів, що може служити заставою успіху не тільки нинішніх, але й майбутніх спеціальних досліджень, бо вичерпати їх однією роботою, зрозуміло, неможливо.

У другому підрозділі розглянуто стан джерельної бази дисертації, що ґрунтується на матеріалах, взятих головним чином з літературних, а також епіграфічних, нумізматичних, метрологічних, сфрагістичних джерел, результатів археологічних досліджень візантійських полісів, полісмата, кастра, кастеліїв, фрур, поселень, монастирів. Відзначається просторість цього матеріалу, причому не тільки для історії ранньої Візантії, але й наступних, «неосвітлених» віків. Це необхідно підкреслити, оскільки ремствування на епізодичність і неповноту відомостей перетворилося в ходове кліше, а саме згадування про це - в своєрідний ритуал візантиністів. Між тим з 262 письмових джерел IV - IX ст. ст. 129 найменувань, тобто майже половина, згідно з зведенням І. Караяннопулоса та Г. Вайса, було написано у VII - IX ст. ст., причому квантитативний аналіз їхньої структури, зроблений А. Маркопулосом, свідчить, що якісний склад нарративних творів не погіршав.

Запропоноване дисертаційне дослідження ґрунтується здебільшого на вже введених у науковий обіг джерел та з точки зору здобувача не потребує докладного і глибокого джерелознавчого огляду. Тому особливо підкреслюються лише специфічні сторони використаних джерел, що можуть бути корисні для розкриття теми, та в цілому окреслюється їхнє коло. По суті справи, в кожному з них містяться хоча б крупниці тих відомостей, що згодилися в роботі.

Крім того, пропонується врахувати, що в сукупності жанрів джерел має місце певна ієрархія щодо ступеня вірогідності, яку треба прийняти до уваги. З цієї точки зору провідне місце належить юридичним джерелам, які відрізняються до того ж високим ступенем типовості наданих в них відомостей. Своєрідність візантійської юридичної практики перебувало у тому, що вона враховувала як нові накази, так і старі правові норми. Ромейське цивільне право було достатньо комерціалізоване, що знайшло відображення у ранніх

зведеннях законів (Кодекс Феодосія, Дігести та особливо Новели Юстиніана), які надалі, по суті діла, не піддавалися офіційній повній аброгації. На це ж вказує живучість збірки муніципально-адміністративних правил, складеної Юліаном Аскалонітом, постанови (p ϵ ra ι), сігілліони василевсів VII-IX ст. ст., італійський конспект Кодексу Юстиніана (*Summa Perusiana*), Еклога, Еклогадій, Приватна Розповсюджена Еклога, Еклога, змінена по Прохірону, Хлїборобський, Морський закони, Еланагога (Ісагога), «грецький Юстиніан» - Василіки, новели Льва VI, Прохірон, Книга спарха, їх доповнюють або допомагають краще зрозуміти приватні юридичні компендіуми X - XIV ст. ст. (Піра, Міркування про голі договори та ін.). Окремі уточнення, що стосуються професійної спеціалізації в підприємницькій сфері, організації торгівлі, місця та кола осіб, що здійснювали її, входять в церковні нормативні документи, канони та типіки. Вказівки на товар, систему прийому «гостей» і механізм організації зовнішнього обміну містять міжнародні мирні угоди Візантії, що укладалися та переукладалися. Ще більш інформативним є приватний актовий матеріал (здебільше грецькі та латинські папіруси ранньовізантійського часу), який в конкретних зразках відбив уніфіковану повсякденну практику окремих приватних осіб та колективів.

Особливу групу пам'яток, важливу для вивчення візантійської територіально-адміністративної системи і структури чинів, подають деякі трактати (*Notitia dignitatum*, твори Іоанна Ліда, *Тактикон Успенського*, *Кліторологий Філофею*), до яких по жанру близькі сурядності патріографів, що дають можливість уявити топографію Константинополя ранньосередньовічного часу (*Notitia Urbis Constantinopolitana*, *Parastaseis syntomoi chronika*, *Patria Konstantinoupoleos*).

Серед своєрідних візантійських енциклопедій, які містять широкий спектр конкретного, побутового матеріалу, виділяються *Геопоніки*, лексикони патріарха Фотія, *Суду (Свіда)* та *Іоанна Зонари*, хоча слід врахувати, що їхні повідомлення економіко-правового порядку виявилися вкраплені в цілком інший смисловий матеріал.

Ця ж особливість притаманна численним нарративним джерелам, серед яких особливу увагу дрібницям повсякденного, у тому числі міського, торговельного та ремісничого, життя приділяють *Сократ Схоластик*, *Йешу Стіліт*, *Прокопій Кесарійський*, *Іоанн Малала*, *Євагрій Схоластик*, анонімний автор *Пасхальної хроніки*, *Себеос*, *Никифор*, *Феофан*, *Агнелл*, *Георгій Амартол*. Їхні відомості подекуди доповнюються творами мусульманських письменників, істориків, географів та мандрівників VIII - X ст. ст., які писали про країну ар-Рум (ал-Вакіді, Ібн Хордадбех, Ібн Руста, ал-Истахрі, ал-Масуді та ін.). Цінний матеріал, деякі унікальні подробиці та доповнення містять історичні твори візантійських авторів X - XII вв. (трактати та ексцерпти *Константина Багрянородного*, *Продолжатель Феофана*, *Генесий*, *Монемвасійська хроніка*, *хроніки «сімі Сімеона Логофета»*, *Скіліца-Кедрін*, *Зонара* та ін.).

Найширше були використані життя, діяння святих, мартірії, похвальні слова, збори чудес, матеріали яких - своєрідні «уламки дійсності», - охоплюють події історії та в ще більшому ступені повсякденного життя візантійців у IV - IX вв., допомагаючи донести «букет епохи». Наряду з численними персоналіями, творами, присвяченими окремим св. подвизникам, сюди відноситься група великих агіографічних збірників, патериків, до яких належить «Лавсаик» Палладія Еленопольського, його своєрідне продовження - *Apophthegmata patrum*, «Життя східних святих» Іоанна Ефеського, «Луг духовний» Іоанна Мосха, Менологій Сімеона Метафраста, Сінаксарь Константинопольської церкви, а також «Опис Єрусалимської бібліотеки» А. І. Пападопуло-Керамевса, підбірки та переклади В. В. Латишева, І. В. Помяловського, агіологічні дослідження та видання Х. М. Лопарева, П. В. Безобразова, О. П. Рудакова, Іп. Делайе, Ж. да Коста-Луйета, С. В. Полякової, Фр. Халкіна.

Ще одну групу оповідних джерел складають риторичні, богословські, екзегетичні твори, промови, монодії, гомілії, частина яких умовно можна визначити як своєрідну візантійську «публіцистику» (Ліваній, Василь Великий, Іоанн Хрїстостом, Іоанн Дамаскин, Феодор Студит, Фотій та ін.). Аналогічна жвавість зображення, співзвучність реаліям буття та водночас індивідуальність, риторичність відрізняє дані візантійської епістолографії (Сінесій, Ісидор Пелусіот, листи пап Григорія I та Мартина I, послання Феодора Студита, Ігната Діакона та ін.). Особливо відмічається матеріал, отриманий з творів мемуарного характеру (шляхові нотатки Гаруна ібн Ях'ї, «Життя Евфимія», або «Псамафійська хроніка», оповідання Іоанна Каменіата), а також дані візантійської поезії та прози, епосу, хоча жанрові малюнки тут - явище рідке. Яскраве виключення - опис святкування дня св. Дмитра і фессалоникського панігіру у діалозі «Тімаріон».

Поширити або уточнити свідчення оповідних джерел інколи дозволяють окремі епіграфічні пам'ятники - надгробні, будівельні надписи, тексти деяких імператорських едиктів, комеморативні стели, прикордонні знаки, графіті на керамічній тарі, відтиски на свелогіях. Письмові джерела в свою чергу дають можливість притягнути до дослідження дані ономастики та просопографії, з допомогою яких можна уточнити деякі термінологічні положення, персональний склад чиновних органів, що відповідали за контроль над різними сферами діяльності, проте відзначається, що такі можливості, стосовно дисертаційної теми, обмежені. Крім того, будь-яку сторону грошового господарства Візантії неможливо вивчати без даних нумізматики та метрології, де залишається ще багато «білих плям», а стан управлінського, фінансового, податкового, митного апарату імперії - без даних сфрагістики, до яких за потребою теж доводилось звертатися здобувачу.

«Матеріалувати» все це дозволяють археологічні матеріали, особливо одержані у ході розкопок останніх десятиріч, коли з'явився стійкий інтерес до історії візантійського містобудівництва та фіксації відповідних будівельних залишків, що констатував Х. Бурас у відомій доповіді на XVI конгресі візантиністів. Істотним стримуючим фактором досі залишається те, що досліджуються головним чином стіни фортець і храми, оскільки інші будівельні залишки та комплекси матеріалів збереглися погано, які, як і будівлі античного часу, були знесені пізніми перебудовами, від чого стратиграфія ранньосередньовічних шарів відділяється з великим зусиллям, а їхня інтерпретація виявляє методологічні помилки. Головна з них - визнання відсутності шарів руйнування і будь-яких археологічних артефактів за відсутність або, меншою мірою, повний занепад самого міського життя. В цілому речовий матеріал величезний, проте в більшості випадків залишається неусвідомленим та незатребуваним для суто візантинознавчих досліджень. Його подача рідко піднімається вище рівня вимог, що подаються до звітів, констатуючих попередні результати археологічних розвідок та розкопок.

Усі залучені до дисертаційного дослідження різноманітні джерела в хронологічному відношенні розподіляються не зовсім рівномірно. Більшість з них містить відомості щодо ранньої Візантії, тобто до початку - середини VII ст., та про IX ст., здебільшого про його другу половину, і менш - про VIII ст., хоча і для цього періоду існує ряд надто цінних пам'яток, особливо нарративних, правових та сигіллографічних. Настільки ж різноманітна тематика використаних матеріалів, що, між іншим, полегшує завдання всебічного комплексного вивчення найбільш стислих і фрагментарних свідочств. В географічному відношенні основна маса письмових джерел відноситься до Константинополя та східних провінцій імперії, тоді як інші регіони достатньо рівномірно представлені яскравими речовими пам'ятками, що взаємно доповнюють, підтверджують одна одну та дозволяють відтворити загальну панораму напівтисячолітньої історії візантійських знарядь обміну.

У третьому підрозділі пропонуються методика та методи дисертаційного дослідження. Відмічається, що головна складність полягає не в обмеженості матеріалів як таких та навіть не в їх фрагментарності, а в односторонності, традиційності підходів, що дають можливість витягати з них необхідну достовірну інформацію. Звідси те значення, що має запропонована теоретико-методологічна основа роботи, яка будується, окрім звичайного критичного аналізу джерел і історіографії та пошуку аналогій, на комплексному використанні найрізноманітніших методів та принципів (історико-порівняльного, історико-генетичного, структурно-функціонального, типологічного, історичної екології, психології та антропології, ретроспекції, екстраполяції).

палеомодельованя), кількісних підходах, а також не вперше запропонованому здобувачем методі топографічного мікроструктурування.

Особливе місце займає вивчення мови візантійського ринку, його семантичний і лексикографічний аналіз, оскільки мова завжди проникнута системою оцінок. невіддільних від життєвої практики. Звідси й виникає можливість використовувати спеціальні терміни, звичні для сучасної економіки, але невідомі в минулому, якщо вони не перекручують суті картини, що відтворюється та дозволяють краще зрозуміти що відбувалося. В цьому бачиться не модернізація історії, а застосування запропонованого М. М. Бахтіним методу «діалога культур». Все це, злисте воедино, дозволяє підійти до пошуку відповідей на поставлені завдання.

Розділ 2 «Ринки та ринкові площі» присвячен розгляду дискусійного питання про стан візантійських міських майданів та їх зв'язку з ринком. Звички стверджувати, що вже з IV ст. в більшості полісів головна площа-агора втратила значення і муніципального, і торговельного центру, а мінливий періодичний обмін став виноситись за межі міста, на недільні ярмарки. Однак наявні матеріали породжують сумнів в справедливості подібного твердження, змушуючи занадто часто підозрювати виключення з «правил». Такими прикладами є центральні майдани Герази, Дамаска, Самоса, Смірни, Ефеса, Нікомідії, Кізіка, Емеси, Карфагена, Мелітїни, Фессалонік, Херсона у Тавриці. В останньому можна припустити, що існувало дві агори, які в ранне середньовіччя знаходилися в центрі міста та в його східній частині - «Феоній», поруч з портовим кварталом I. Навіть матеріали розкопок Афін та Коринфа, що стали класичними, на які особливо спираються прибічники концепції зникнення ринкових майданів, дозволяють погодитись лише з тим, що агора у цих містах пережила динамічну еволюцію, змінила свій вигляд та зміст, але не була занедбана. Забудівля будинками, поява церков, каллиць і навіть цвинтарів на таких майданах можна інтерпретувати як вторгнення нового християнського звичаю, в тому числі пов'язаного з трансформацією уявлень про смерть. Причому разом з храмами некрополі поруч з ними ставали осередками громадського життя, замінюючи колишній форум.

Дійсно, ринок інколи виносили за межі міста, але траплялося це і до VII ст., коли ще рано говорити про «повсюдне згортання торговельної активності». Ромейське законодавство незмінно визнавало торговельний характер міських майданів. Те ж саме продовжувала зазнавати їхня семантика (*praecium, plateia, phoros, agora, iephorois, dromos, telonion*). Будь-яка громадська площа (*demosia*) будь-якого пізньоантичного або ранньосередньовічного поліса або кастрова могла бути не лише публічним місцем, але і місцем регулярної або епізодичної торгівлі, що знайшло відображення в мові, а значить, і в менталітеті візантійців.

Найбільш повно у розділі проаналізований стан константинопольських форумів, пристосованих під ринкові майдани. Зрозуміло, столиця імперії була унікальним містом, немов би втіленням єдиного справжнього Поліса, але варто врахувати, що вона сама, а значить, і її ринки та інші знаряддя обміну були в деякій мірі взірцем цього світу, предметом наслідування провінційного ромейського суспільства. Матеріали джерел (патриографи, арабські автори, Книга єпарха) дозволяють реконструювати спеціалізацію, влаштування та розташування ринків Стратигія (*forum Theodosiacum*), Тавра - «Бика» (з 740-х рр.), Амастріана, Костянтина (він же - Агора або Форос), Волового (*to Boos agora*), ячмінного (*ta krithopoleia*), «вугільного» (*ta karboundaria*), а також агори Кінегіона та Аркадія. До них слід додати ринок рабів у Ставрїоні та, певно, ще один - на околиці або у передмісті столиці. Подібні провінційні торжища існували у Авдіосі, Ісроні, на деяких Егейських островах (емпорій Хіоса).

Виходячи з даних Ібн Русте, аналогічний центр обміну «живого товару» на ромейські вироби не пізніше кінця 830-х рр., з появою в Тавриці угорців - небезпечних «союзників» хазар, став функціонувати у стін Боспора (тюркського К-р-ц), в якому можна бачити візантійський порт, який з кінця VII ст. залишався кондомініумом хазаро-візантійським володінням. Є підстави вважати, що стан кондомініума у Тавриці розповсюджувався і на інші центри (Сугдею, Парфеніги, Херсон, його клімати), подібно тому як це практикувалося в деяких других «контактних анклавах», наприклад, на візантійсько-мусульманському Кіпрі другої пол. VII - X вв., переконливі докази чого зібрав К. Кірріс.

Ранньою особливістю влаштування та вигляду міських майданів стала наявність на них християнських храмів, причому останні, як і язичні храми перших віків н.е., виявилися цілком індивідуальні до ринкової стихії, що оточувала їх, а траплялося, виконували роль своєрідних критих ринків. Таке вторгнення християнської культової архітектури в межі ринкових площ цілком мирно співіснувало з успадкованою від античності традицією прикрашати громадські місця статуями, «символами», пам'ятниками, які часом існували поруч з будівлями палаців, адміністративних установ, лазнями, приклади чого виявляють і провінційні центри, і Константинополь. Інколи ринки мали округлу форму, але в більшості випадків зберігали запозичену з греко-римської архітектури стереотипну прямокутну або чотирикутну форму. Обнесені портиками або глухими стінами, вони створювали замкнутий простір, потрапити в який можна було лише крізь декілька вільних проходів або воріт. Вже в пізноантичну епоху в їхнє торговельне обладнання ввійшли дома з ергастіями, авакі-прилавки, легкі лотки (*krabbatina*). Торговельні площі потребували спеціальної бруківки, яка найчастіше зводилася до підсипання гравію, кам'яного отесу, гальки, керамічної крихти, і значно рідше замошувались плитами (*plakai*), тим більш з мармуру.

Найвні матеріали джерел нашоуюють на висновок про відсутність жорсткої системи в розташуванні міських ринків. Звичайно вони прив'язувалися до давніх місць, що формувалися століттями, тому модифікація планування міста не завжди могла одержати верх над «континуїтетом звичок». В великих містах, у тому числі в столиці імперії, витягнені простори вимагали рішення проблеми оптимального вибору місця для розміщення торговельних площ. Очевидно, найбільш підходящим нормативним стандартом в таких випадках ставав максимальний інтервал приблизно у 500-600 м (майже 3 греко-римських стадії).

Вигляд ромейського ринку являв картину самого строкатого соціуму - від знатної еліти, архонтів різних рангів, що зрідка з'являлися тут, до постійно присутніх соціальних «аутсайдерів», самих маргінальних груп, повій, професійних жебраків, калік, мімів. В більшості випадків санітарний стан торговельних площ, навіть столичних, де контроль був суворішим, залишав бажати кращого, хоча явних нетрів не було, каналізаційна система підтримувалася, періодично оновлювалася, рівно як зберігалися громадські туалети-вфедрони.

Ринкові розваги, і раніш невибагливі, до VII - VIII ст. ст. цілком спростились. Притиснені церковними канонами, далі дивацтва юродивих вони звичайно не йшли. Зате в розряд масових видовищ війшли публічні страти, які стали влаштовувати на торговельних майданах. У Константинополі акції такого роду відбувалися на Таврі, Воловій та Собачій агорі, Амастріані, форосі Костянтина. Натовп завжди був особливо сприятливий на ринку, готовий слухати політичні новини, речі та релігійні проповіді. Звідси підвищена увага до охорони майданів, яку проявляли василевси, особливо у бурхливий період іконоборництва.

Але в цілому ранньосередньовічний ромейський ринок придбав не так багато кардинально нового, як може здатися на перший погляд. Настільки ж обережно слідє говорити про універсальну тенденцію до зникнення ринкових площ. Скоріше, відбувався динамічний процес трансформації зовнішнього вигляду та вмісту греко-римського форуму, який з часом придбав звичного вигляду типового середньовічного міського «торгу» з його адміністративними будинками, церквами, каплицями, ергастіями, складськими та житловими приміщеннями.

Розділ 3 «Торговельно-ремісничі ради та квартали» подає аналіз тих форм локальної територіальної спорідненості городян (gegeoni, amphoda, klima, laura), що могли бути успадковані ромеями від античного поліса і не зникли у «темні сторіччя». На думку цілого ряду відомих візантиністів (Е. Кірстен, Ф. Дельгер, І. Ф. Фіхман, Д. Якобі та ін.), ергастії групувалися на їхній території за професійною ознакою, але залишається неясним, наскільки типовою, розповсюдженою була така практика. Інші дослідники

вважають, що особливі торговельно-ремісничі квартали та ряди взагалі зникли з більшості візантійських міст (Х. Бурас, Г. Л. Курбатов, Г. Є. Лебедєва).

Для пошуку вірної відповіді чимало значить те, що розуміти під даним терміном. Якщо розуміти під ним розміщення продавців з будь-якими видами товару та зв'язані з цим будь-які просторові споруди, що використовувались для продажу та зберігання товару, тоді в візантійських джерелах подібні місця згадувались як *stoichos* - «ряд», «лінія», коли дома з ергастіріями, торговельні стійкі та інші споруди розташовувались разом, рядами, по порядку (*kata stoichon*) на більшому чи меншому просторі. Найбільш детальну картину їхньої організації, розміщення, прилади, обладнання дозволяють скласти ранньосередньовічні константинопольські матеріали, що наводяться в дисертації (продовольча артополія-артопратія; макелдон-дімакеллон; великі або знатні камари, гіпотетичні «малі камари» - сводчасті, але не обов'язково підвальні або напівпідвальні споруди, у тому числі на форосі Костянтина; передбачувана орніополія - пташині ряди, «власне місце» для продажу очищених та неочищених шовкових ниток-метакси; вафіони - фарбувальні квартали Нарса; ряди прандіопратів у Великого Емвола; ряди кушнірів - гунарів; аргіропратія з ергастіріями торговців коштовностями та ювелірів - хрісохооїв; халкопратія з ергастіріями торговців виробами з міді та бронзи, що інколи, як і деякі аргіропрати, могли виконувати громадські функції оцінювачів та посередників; ряди мірепсів; кірополія і кіруларія з крамницями виробників воску та свічок; зантарія - квартал взуттєвників, кінфілія - квартал гвоздярів). Дивна живучість та постійність таких еколого-топографічних мікроструктур, розташування яких «...не мінялося згідно з обставинами» (Р. Жанен). Очевидно, розгалуженням бакалійної торгівлі можна пояснити, чому число особливих місць, де велася торгівля ремісничими виробами, перевищувало число продовольчих рядів, незважаючи на безсумнівне домінування в обігу продуктів харчування. У Константинополі на 4-5 аналогічних місць, пов'язаних з торгівлею продуктами, припадало в два рази більше інших.

Порівняння з іншими матеріалами дозволяє прийти до висновку, що торговельно-ремісничі квартали та ряди, спадкові від античності, не були унікальним столичним феноменом. Вони виявляються у провінційних візантійських містах як до, так і після VI ст. (Істрія, Карфаген, Арсіноя, Беріт, Антіохія, Філадельфія, Сід, Фессалоніка, Мессіна, Сугдея, Херсон та ін.). Їх розміщення відрізнялося простягненням вздовж окремих вулиць, амфодів, навіть окремих провулків, але звичайно перевага віддавалася центру міста та портовим, прибережним районам. Про сувору спеціалізацію подібних знарядь обміну можна говорити надто умовно. Це не був незаперечний імператив, і зони деяких рядів та кварталів «накладалися» одне на одного. Жилі частини візантійських міських кварталів не обов'язково були заселені соціально однорідними родинами, а

аристократичні центральні райони виявлялися водночас осередд'ям підприємницької діяльності. Районування ж та спеціалізований склад рядів залежали не тільки від того, погано або приємно пахнув товар, виставлений в них. Найгіршим незмінно виявлявся «запах» бідних ергастірів, які витіснялися подалі до окраїни.

На заклопчення обґрунтовується припущення, що організація рядів городян-підприємців частково була зумовлена фіскальними міркуваннями владних осіб, але ще більше може пояснюватися прагненням самих торговців та ремісників забезпечити умови створення власних відповідних професійних сістім, кіноній, а також підтримувати властивий менталітету епохи груповий детермінізм, сусідську солідарність та взаємодопомогу.

Розділ 4 «Ергастірій» пов'язаний зі спробою використати метод історичної екології для виділення з просторово-тимчасового уявлення про еволюцію ранньосередньовічного візантійського міста ту виробничо-професійну зону, що була представлена головним та найбільш універсальним зваряддям обміну. При цьому вперше комплексно досліджуються всі сторони його структури, організаційні, правові та інші моменти.

Вивчення термінології, що використовувалася ромеями для позначення крамниць або майстерень, свідчить, що поступово вона ставала більш уніфікованою, тож колишні назви (*officina, poleterion, pistrion, plasterion, ergodosion, taberna*) звільнили місце терміну *ergasterion, ergasteria*, зрідка - *atmarion*, причому в більшості випадків під ним розумілося приміщення для здійснення будь-якого діла, роботи, а інколи і житла. Траплялося, що в значенні ергастірія мався на увазі навіть пересувний прилавок, тобто спорудження без покрівлі та стін. Таким чином, універсальність та водночас поліфункціональність подібного місця постають у найбільш завершеному вигляді, відображаючи суть поняття «ергастірій». Перешкод, крім матеріальних, для придбання такого об'єкта, схоже, не було.

Джерела дозволяють розрізнити ергастірії крамників, що продавали те, що виробляли, і тому є ремісниками, хазяйнами майстерень-крамниць, та ще один тип ергастірів, що торгували тим, що виробляли інші, тож, відносилися до категорії сучо торговельних закладів, певно, більш малочисельної. Торговців-лоточників, що обходилися взагалі без ергастірів, кількісно, мабуть, було ще менш. Виходячи з характерного для середньовіччя співвідношення між чисельністю населення і кількістю крамниць, рівного одній «торговельній точці» на 20 людей (О. Г. Большаков, Ф. Бродель), і додавши їх до зібраних автором даних про чисельність городян ранньосередньовічної Візантії та її окремих центрів, можна орієнтовно вивести кількість ергастірів. Наприклад, у Константинополі першої треті VI ст. їх налічується майже 20 тис., причому, згідно з Новелами Юстиніана, 8,3% з них мали фіскальні пільги (*exkouisia*). До середини VIII ст. кількість столичних ергастірів могло дійти до 2 тис., але до кінця IX ст. знов досягнути пізнюантичних показників. Певно, кількість крамниць та майстерень в окремих центрах

імперії звичайно знаходилась у межах від 200 до 1000, що кількісно співпадає з середнім числом професійних торговців та ремісників, що складали приблизно 1/5 від загального числа самодіяльного міського населення. З представленої моделі демографічних коливань Візантії виникає уявлення про кількісну еволюцію ергастріїв: біля 600 р. - 215-240 тис.; біля 700 р. - 75-105 тис.; біля 750 р. - 50-75 тис.; біля 900 р. - 125-175 тис.

В розташуванні ергастріїв чітко просліджується їхнє прагнення влаштуватися у житлових будинках поблизу майданів, найбільш жвавих вулиць, причому в різних кінцях міста, по всіх кварталах, поруч з церквами та іншими суспільними спорудами, а також поруч з гаванями, портом, траплялося, навіть впритул до міських оборонних мурів і тим більш біля міських воріт, а інколи і далеко за межами куртин та веж, у проасіях. Думка про розміщення на головних вулицях крамниць переважно багатих торговців є апіорною. Очевидно, принцип соціальної гомогенності мешканців сусідніх будинків не витримувався у ранньосередньовічній Візантії, як не додержувався і наказ про винесення за межі міста екологічно брудних, пожежонебезпечних закладів. Зібрані матеріали однозначно свідчать, що часті відхилення від «правил чистоти жилої зони» допускалися і в античну, і в ранньосередньовічну епоху, яскраві зразки чому являють Ольвія, Херсон, Сугдея, фортеці середньовічної Тавриці, Істрія, Афіни, Емеса та інші центри, у тому числі самий Константинополь. Взагалі візантійське право не було твердим і послідовним у своїх заборонах відносно розміщення ергастріїв, що дозволяє підозрювати незліченні виключення. Куди частіше до «виселення» ергастріїв підштовхували об'єктивні професійні обставини, прагнення якомога краще забезпечити вигоду технологічного процесу виробництва, обґрунтуватися поблизу до джерел сировини та т. п.

Крамниці-майстерні, що знаходились поблизу, були змушені додержувати корколомії та надзвичайно детальні вказівки відносно певної санітарно-захисної зони поміж ними, але здійснити це насправді було вкрай тяжко, а підчас неможливо. У середньому кожна четверта садиба у візантійському місті була пов'язана з крамницею або майстернею, і, очевидно, тому формальні санітарно-естетичні міркування були неспроможні завадити практичним потребам. Розгляд приписів, викладених Юліаном Аскалонітом, дозволяє заключити, що в основному норма коливалася навколо цифри 6 локтів або 12 футів (близько 3,6 - 3,7 м), хоча у деяких випадках вимагалось дотримання умов подвійного мінімуму, як, наприклад, це видно з постанови Книги епарха в відношенні ергастріїв милоторговців, що пояснює виникаюче нерозуміння дослідників у відношенні «7 локтів та 12 футів», які предписувалися. Відстань поміж крамнице-майстернями столичних свічників повинна була складати не менше 30 оргій (майже 60 м), проте це не значить, що проміжок (diastematos) між ними пустовав. Ухилення від постанов каралось крупним штрафом, а для членів сістім - вигнанням з корпорації, що грозило втратою крамниці та роботи. Однак

висока щільність забудови у полісах-кастра змушувала враховувати реалії життя. Тому головним ставало не просто дотримання умов санітарно-захисної норми відстані поміж будинками з ергастіріями, а між конкретними об'єктами їхнього виробничого устаткування та межами сусіднього житла. При середній площі міських садиб у 100-150 м² це було цілком досяжно. Тим більше, що подібна проблема не хвилювала владу в умовах демографічного спаду іконоборчої епохи.

Критерій якості, прийомів будівництва та конструкції ергастірів теж мало підходить для визначення нікчемності або величчя торговельно-ремісничого світу Візантії як у IV - IX ст. ст., так і пізніше, оскільки порівняльна простота, «бідність» візантійських будівель епохи «темних віків», на яку скаржаться К. Фосс та деякі інші візантиністи, своїм корінням сягає в останнє сторіччя античності. Вже тоді крамниці-майстерні примикали до великих будинків, здебільш до двоповерхових садиб, або розташовувались у них, нерідко поєднуючи ергастірій на нижньому поверсі та житлові кімнати - на верхньому. У цілому їхнє планування показує, що ремесло, торгівля були з'єднані з житлом не тільки функціонально, але і територіально. Серед восьми різновидів римських міських будинків не менше трьох пропонували схоже рішення, отже, і в цьому випадку виток повертають до кінця античності. Влаштування ергастірів, їхніх функціональних частин, докладно розглянуте у розділі, дозволяє укласти, що воно не міналося століттями, варіювалися лише розміри, що були здебільшого невеликі (7 - 20 м²), особливо для торговельних крамниць, хоча самі будинки зберігали достатньо простору для їхніх мешканців (не менше 10 м² на людину). Сполучення ергастірія з будинком могло бути як опосередкованим, так і прямим, причому остання тенденція після VI - VII ст. ст. взяла верх як ще одне слідство «демократизації» торгівлі.

Аналіз торговельного, виробничого, вагового, вимірального устаткування, тари, пакувальних матеріалів, що використовувалися у крамницях-майстернях, включає докладний розбір влаштування прилавок, стійок-авак, у тому числі обґрунтовується реконструкція незрозумілого прилавку мірепсів у вигляді лотка з «чарунками», огороженого з країв. Подібне обладнання придбавалося на доходи від торгівлі, але витрати при цьому не могли бути великими з причини крайньої простоти такого оздоблення, інструментів.

Наявність вивісок та особливо рекламні хитрощі ромейських крамників свідчать про тягу до своєрідного мерчандайзінгу, що вигідно відрізняло Візантію від феодальної цивілізації середньовічного Заходу, де такого виду дії заборонялися як посилюючі небезпеку конкуренції. Освітлення все більш перекладалося на власників будинків та ергастірів, причому до «темних віків» у ньому стала рости питома вага скляних лампад,

воскових свічок та факелів, які остаточно витіснили звичні світильники римського типу після VI ст.

У розділі розглядаються розміри прибутку (*kerdos*), які могли приносити окремі ергастрії різної спеціалізації (рибні, м'ясні, питейні, хлібні, гончарні, книжкові, шовковоткацькі, нотаріальні та ін.), а також усі вони разом, та відмічається наявність у ранньосередньовічній Візантії ряду «міцних» крамниць-майстерень з звичайним щомісячним доходом від однієї до 10-11 номісм, що у більшості випадків дозволяло покривати річний прожитковий мінімум у 14-16 номісм. Якщо вірні вихідні посилки про модуль чисельності та середнього кердоса ергастрій, у кінці VIII ст. їхній сукупний дохід міг більш ніж на 60% переважати усі доходи ромейської казни (з розрахунку суми, встановленої В. Тредголдом). Витрати на придбання ергастрію, його вартість у провінційних містах, як правило, вкладалися у межі від декількох до пари десятків номісм та для багатьох свпорів - «заможних» і ендестеров - «середньозаможних» ромейів з майном близько 50 номісм таке придбання було цілком по силі.

Далі у розділі досліджуються найрізноманітніші правові питання, пов'язані з володінням, розпорядженням, управлінням майстернями-крамницями, їхнім ремонтом, перебудовами, орендою та її видами. Остання найчастіше позначалася термінами фор або енікій, що означав «домове», «плата за притулок», «прожиткове», причому всупереч думці фахівців (А. Бергер, М. Я. Сюзюмов, І. Ф. Фіхман) під цими словами розумілась плата будь-яких наймачів за приміщення взагалі, незалежно від того, було воно житловим чи використовувалося водночас (або винятково) під ергастрії. Немає підстав казати про загальний закон, що встановлював єдині ставки енікія та його рівень, а самі розміри орендної плати, як показує актовий матеріал VI - VII ст. ст., звичайно вкладалися у 3-4 соліда річних, що не назвеш надмірним. Вирахувана здобувачем гіпотетична норма експлуатації наймачів шляхом ергастрій показує, що у більшості випадків вона коливалася у межах від 8,3 до 20,8%. Це посилює зароджені сумніви в сприйнятті тягара такої оренди як цілком непосильної для маси наймачів та надто чутливої для доходів навіть самих заможних з них. Зрозуміло, у Візантії було вигідніш бути «паном дома» (*oikokytos*), ніж жильцем-наймачем (*e spoikia*). Однак аналіз правових приписів, що зв'язував тих та інших, являє, що у цілому вони були достатньо справедливими, допомагали розв'язувати взаємні конфлікти та будувати стосунки на досягненні взаємної вигоди, а не ненависті.

На завершення встановлюється тривалість строку функціонування ергастрія, що звичайно вкладався у 25-50 років, причина чого вбачається в невисокому аквізиторському потенціалі таких закладів, цілком природному в умовах вузького ринку.

Розділ 5 «Вулиці та портики як місця торгівлі» звертає увагу на те, що візантиністи інколи вказують на повний розрив середньовічного міського будівництва з традиціями та нормами античності, а питання про взаємозв'язок планування, влаштування вулиць з їхнім торговельним виглядом навіть не ставиться. Автор дисертації погоджується з тим, що планування вулиць дійсно зазнало певних, хоча й не кардинальних, модифікацій, але відбулося це задовго до VIII - IX ст. ст. і до того ж далеко не так повсюдно, як стверджується.

Сама хибність забудовлі не перетворилася в деяку «рокову рису» долі візантійських міст, та їх запустіння й неприглядність у «темні віки» не варто перебільшувати. Зібрані матеріали джерел з Малої Азії, Сирії, Палестини, Єгипту, Балкан, Сицилії, Тавриці дозволяють критично переглянути уявлення про те, що зовнішня пряма спадкоємність просліджується «лише для 5-6 міст» (Г. Л. Курбатов). Укорінене планування не зникло в одне сторіччя. Мало того, його тривале збереження можна рахувати скоріше правилом, ніж виключенням. Відомості джерел упевнюють також у тому, що широке розповсюдження дрібних, винесених на вулиці і в портики торговельно-ремісничих об'єктів виявилось вже у греко-римських містах II - IV ст. ст., та не стало для ромейського суспільства незвичайним феноменом. Іншими словами, перед нами черговий прояв континуїтетних початків, що знайшли продовження в організації легальної та нелегальної міської торгівлі наступних століть. Її сліди простежуються не тільки на вулицях, в окремих провулках, але і в інших людних місцях, біля зовнішніх та внутрішніх міських воріт, храмів, лазень, в критих колонадах-портиках, стоях, громадських та приватних емволах, розпоросених по всьому місту. Константинопольські джерела дають особливо наочне уявлення про останні.

У розділі доводиться, що їх не можна подавати деякими другосортними, «непридатними» місцями, якими користувались головним чином малоспроможні дрібні підприємці, або, навпаки, бачити в центральних емволах місце діяльності тільки багатих купців. У дійсності спеціалізація, доходи та, як наслідок, ступінь спроможності і життєвий рівень власників «колонадних ергастірій» були настільки ж різні, як і хазяїв інших крамниць-майстерень, а розташування місця роботи у портику само по собі не обіцяло тому, хто в ньому влаштовувався, ні процвітання, ні бідності. Тяжкі орендні ставки, через що відкривався шлях до володіння такими ергастіріями, - такий самий сучасний міф, як і більшість малоспроможних ремісників, які працювали у портиках «без майстерень». Витрати на харчування вимагали у середньому 11-12 золотих у рік та складали не менше 2/3 «споживчого кошика» рядового ранньосередньовічного ромей-городянина. Значить, у частини торговців, крамарів, які мали статки 4-8 номісім у місяць, прожитковий мінімум, що дорівнювався приблизно 14-16 номісімам, поглинав

14,5-33,3% виручки, у ремісників з середнім ксрдосом 2-3 номісми щомісячно - 38,8-66,6% і лише більшість найманих робітників, особливо інкваліфікованих помічників, службовців, могли забезпечувати своєю працею здебільшого покриття затрат на харчові продукти, хоча і серед місфіїв зустрічалися такі, хто був здатний одержувати біля 30 золотих на рік. Ніхто не стверджує, що це життя було легким, воно дійсно проходило у невпинній праці, але це не значить, що вона не забезпечувала багатьом нормальне по міркам епохи, хоча б сите існування, а не вічну примару голоду.

Розглянута далі специфіка влаштування «колонадних ергастрійів» показує, що на відміну від інших крамниць-майстерень, тут була тільки одна «секція» площею 5-9 м², що наближалася до розмірів звичайних дрібних торговельних закладів, зате концентрація функцій та устаткування сягала граничної величини. Питання освітлення та ремонту таких місц все більш покладалися владою на їх користувачів, але останні манкирували своїми обов'язками. Випадки відновлення та навіть просто вибілювання міської колонида бували такі рідкі, що насторожували і, більше того, вселяли забобонний жах у городян, здавна звичних до застарілого бруду та копоті громадських портиків.

Перенесення торгівлі на вулиці неможливо пояснити лише ослабленням муніципального контролю, оскільки масові випадки такого роду стали з'являтися вже зі II - III ст. ст. Крім того, паралельно з кризою курії до міста йшов все більш поглиблений контроль - чиновний, «архонтський», єпископський. Але все ж закон дозволяв відводити місця у емволах під ергастрії усім бажаючим. Можна припустити, що право поступилося під натиском модифікацій в характері образу міського життя, куди все більш наполегливо проникали інтереси дрібної торгівлі. Мало того, емволи стали спеціально будуватися владою для торговців (у Константинополі - вже при Зіноні). Причини всеохоплювання обміну у ранньовізантійському місті шукають в його змушеності для маси пауперів. Проте це зовсім не означає, що навіть в подібних умовах торговельно-підприємницька діяльність цілком приречена на нікчемні доходи та зубожіння. Подібний жвавий обмін повинен був забезпечуватися і підтримуватися як достатком предметів торгівлі, так і відповідними грошовими ресурсами населення. Частина його розорялася, але інша частина, більш сильна, удачлива, одержувала прибуток. Торговельний бум може бути показником не з одним лише знаком мінус. В будь-якому випадку тільки придбанням торгівлею та ремеслом все більшого значення можна пояснити, чому і після VI - VII ст. ст. просторова організація господарства ромейських міст залишилася зміненою на догоду вигоді обміну.

Розділ 6 «Готелі» пропонує всебічне дослідження стану та динаміки цього інституту ромейського суспільства у IV - IX ст. ст. та встановлює його зв'язки з механізмами обміну різного рівня. Термінологічно виділяються ксенодохоні,

ксенокоміони, ксенони, пандохіони, птохіони, птохотрофіони, госпіції, оспітіони, апантітірії, гірнтокоміони. Всі вони в тій чи іншій мірі виконували роль заїжджих дворів, притулків, куди могла звернутися будь-яка людина і де, траплялося, вели свої діла торговці та ремісники. Серед упорядників таких закладів були шинкарі-капілоси, хазяї приватних будинків, у тому числі підприємці, що надавали притулок за умови сплати приїжджими енікія та моні («житлового», «постового»). Навряд чи останній був вартістю харчування, що видавалося чужинцям (такі видачі були рідким привілеєм). Скоріше, в моні можна вбачити певні «готельні відрахування» з доходів усіх тих, хто прибував до міста. У цілому ставлення до приїжджих торговців, своїх та «нородців», у ранній Візантії залишалося доброзичливим, а в заклинах не кривдити «чужих» купців просліджується прагнення візантійців додержувати «ринковий мир» як одну з фундаментальних норм середньовічного звичайного права.

Далі у розділі розглядається розміщення і організація «торжищ» та заїжджих дворів для іноземців - східних купців, арабів, сирійців, ар-Разані, болгар, лангобардів, італійців, скандинавів, русів. Їхні контакти з ромеями проходили крізь певні контрольовані властями центри на Балканах, в Італії, Малій Азії, Тавриці, але домінували у Константинополі, що з часом переросло в економічну помилку. Запроваджений у VI - VII ст. ст. тримісячний термін на обмеження проживання ксенів-«чужаків» у столиці імперії, певно, повинен був інтенсифікувати зворот товару та грошей і послабити конкуренцію та спекуляцію тих, що прибували з зовні.

Поряд з приватними особами в числі засновників притулків були імператори, церква, окремі сановники, а джерелом утримання в таких випадках ставали приватні пожертвування, суспільна благодійність. Звідси ж виникала належність до готельної служби деяких гірнтокоміонів, лікарень, богапритулків, архітектурне влаштування яких можна уявити за новими матеріалами розкопок середньовічного Херсонеса. У розділі реконструюється динаміка системи державних та церковних відомств, що мали відношення до аудиту за казеними притулками, та відповідний штат службових осіб, значення яких поступово підвищувалося до кінця IX ст., що відбила їх титулатура.

Здобувачу вдалося уточнити, що ряд ксенодохіонів (Сангарія, Нікомідії, Піл) розглядалися як особливого виду державні маєтки, а їх ксенодохи були підпорядковані великому куратору та водночас контролювалися столичною кураторською Мангана. Остання в свою чергу давно мала мандрівноприймальний будинок, що з останньої третини IX ст. став імператорським і тому знаходився на особливому положенні та забезпеченні. Церковна верховна влада теж відкривали притулки різного роду та утримувала їх не лише за рахунок держави, але й на церковно-монастирські кошти, що особливо підкреслюється автором дисертації. Незважаючи на загальноправові

заборони, імператори інколи надавали притулком податкові пільги, що поряд з пожертвуваннями, доходним майном ставали підмогою в утриманні харитарних закладів. Головний тягар у фінансуванні вже в ранньовізантійській період став все більше перекидатися на самоутримання за рахунок власного готельного господарства, здавання його частини в оренду, а пізніше - на доходи з приписних селянських дворів, відповідні грошові збіри з сусідських церковних володінь.

Система розташування заїжджих дворів виявляє тенденцію зосередження не тільки в центральних, найзаселеніших міських кварталах, а й на околицях, на узбережжі портових центрів, поблизу міських стін, брам, у передмісті, селищах біля доріг та річкових переправ. Приклади сільських пандохіонів ранньовізантійської доби демонструють матеріали новітніх розкопок у Палестині та Нижньому Подунав'ї.

Хазями мандрівноприймальних будинків (ксенодохами, пандохеями, кураторами), що утримували їх або тільки керували ними, ставали як світські, так і духовні особи (таверниці та таверниці, чиновники, духовні особи, чернці, клірики, інколи високого рангу, аж до єпископів, причому за законом чиновники розглядалися як священослужителі). Здобувач обґрунтовує припущення про існування птохіона під кураторством єпископа у портовому районі ранньовізантійського Херсона, а уявлення про його влаштування намагається створити на основі даних розкопок подібного мандрівноприймального будинку X - XIII вв. на Північному березі городища.

У права та обов'язки «гостинників» входило прийняття та збереження вантажу, у тому числі цінного, але їхня вірність обов'язку в багато в чому залежала від особистих якостей і не гарантувала від несумлінності та крадіжки, особливо коли це стосувалося харитарних притулків. Зовнішній вигляд мандрівноприймальних будинків не відрізнявся будь-якою упорядкованістю, типовістю і, мабуть, варіювався в різних районах імперії, зберігаючи в той же час деякі загальні риси (череда кімнат, велике подвір'я, складські приміщення з широкими проїздами дверей, стайні, наявність крамниці або шинку, інколи - власної лазні, лікарні, каплиці, ксенотафіону). Приватні заїжджі двори всупереч правилам нерідко створювали власні гетерії, та й взагалі перетворювалися у досить злічні місця, де ромеї проводячи час не цурались «фріпких розваг», випивали, обмінювалися інформацією, укладали угоди, шукали замовників, покупців. Гетерогенне ромейське суспільство зовсім не було світом домосідів, і наявність розвиненої структури готельного діла побічно вказує на високий ступінь міграційних процесів, що протікали у ньому, причину чому можна бачити не тільки в матеріальних умовах, ділових потребах, але і в ментальній християнській настанові мандрівництва.

Розділ 7 «Складське господарство» відкривається аналізом основних типів складських споруд, обов'язкових для будь-якого міста, фортеці, у числі яких були невеликі присадибні комори, підвали, склади комерційного, виробничого призначення

при ергастіріях, деяких притулках, нарешті, питейні, зерно-продовольчі сховища, під що інколи пристосовували будь-які підходи будівлі.

Великі державні сховища зерна та олій, кількістю не менше 5-6, звідкіля періодично провадився оптовий продаж, концентрувалися у IV - VII вв. поблизу найбільших пропонтидських портів столиці імперії і, очевидно, були в інших місцях. Про їхні розміри свідчать величезні склади-елеватори о. Тенедоса, які, за попередніми розрахунками здатні були вмістити по 6,5 млн модіїв. У епоху «темних віків», коли постачання в значній мірі перейшло до сфери приватної вільної торгівлі, число державних сховищ скоротилося, а ті, що залишилися, зменшилися в розмірах. Приклади їх могли являти Фессалоніка кінця VII ст., Сугдея, Херсон VIII ст., Константинополь IX - X вв., де вони знаходилися в веденні нумерарія та коміта амбарів. Тут же у «царському полісі» існували імператорські пакгаузи-кілістарії, куди надходили ремісничі товари, відмічені печаткою епарха, збройні сховища (armamenton). І ті, й інші мали витоки у ранньовізантійських *thesauri*, підлеглих відповідним комітатам. Під контролем властей знаходилися складальні місця - мітати, тимчасові пакгаузи для різноманітних привозних товарів, особливо необхідних продуктів, цінної ремісничої сировини, в яких не обов'язково вбачати готелі для іноземних купців. Крім того, будинками складів володіли монастири та окремі храми.

Вигляд таких будівель та їхні конструктивні особливості, дизайн відрізнялися різноманітністю, що в значній мірі визначали місцеві звички, звичаї, навіть природні особливості різних регіонів імперії. Серед них виділяються наземні, напівпідвальні, підвальні, у тому числі висічені у скелі, споруди різної конфігурації, нерідко сводчастого-«камарного» плану. До спеціалізованих торговельних сховищ, де збирався і перерозподілявся зерно-продовольчий, ремісничий товар, всілякі цінні вантажі, належали апофіки (*apothekai*, *apotheke*) різних видів, приватні та казенні. В останньому випадку це був митний пакгауз і водночас адміністративний округ діяльності логофетів і комерціаріїв, що включав певні провінційні території та імперські міста, на що вперше вказав Б. О. Панченко. У Херсонесі з середини VII ст. до 30-х рр. XI ст. будинку такої апофіки могла відповідати простора будівля в техніці *opus mixtum*, яка займала третину портового кварталу 2, у декількох десятках метрів від якої на високому східному місці у цей же час знаходився пост комерціаріїв з багатим архівом молівдовулів.

Влаштування складів відображало їх публічність, загальнодоступність та разом з тим підвищену ізольованість. Володіючи обов'язковим виходом на майдан або спільне подвір'я, вони повинні були мати тільки одні двері, а вікна відчиняти разово, очевидно, лише на час ведення у стінах апофіки періодичних складських та торговельних операцій. Гадаємо, що саме таку нерегулярну крамницю-склад уявляв константинопольський Дом

ламп, що слугував для зберігання призначеного до продажу надлишку шовкових тканин, у тому числі вишитих золотом. Слабким місцем складських споруд наряду з крадіжками залишалася підвищена небезпека пожежі, незважаючи на прийняття запобіжних заходів, наявність пожежного обладнання, навіть деяких «вогнегасильних машин». Зберігання було платним, отже, приносило власникам-депозитаріям дохід, причому до 1084 р. закон стояв на варті монополії ромеїв на зберігання товару та не дозволяв іноземцям бути власниками складів.

Успадковані від Рима правові норми по відношенню володіння, користування складськими приміщеннями, умов вкладів, прав та обов'язків приймальників краму та депонентів були повторені у Дігестах, Екклозі, Приватній Розповсюдженій Екклозі, Василіках. Вони відображають систему, при якій передача ключа замінювала варант, а надписи на зданих на склад вантажах - уорант. Однак у цілому це була достатньо розвинена, розроблена в деталях складна континуїтетна система верхнього рівня обміну, що передбачала, здавалось би, усі можливі моменти, у тому числі організацію охорони. Аналіз останньої показує, що вона інколи будувалася на паях, мала змішаний характер, включала місфіїв, приватних та державних рабів.

Розділ 8 «Мітати» виходить з того, що торговці не могли не потребувати механізму оптового збуту. Поряд з вузькоспеціалізованими ринками, причалами (*skale*), де звичайно провадилася оптова закупівля риби, таке ж оптове придбання продуктів невеликими партіями відбувалося здебільшого в місці їхнього виробництва. Потребою аналогічної торгівлі з приїжджими купцями був породжений такий оригінальний інструмент обміну, як мітата (*mitata*), суть, характер та оцінка якого вміщують немало неясностей.

Автор дисертації стоїть на позиціях концепції Р. Лопеца, який вбачав витoki цього механізму в митних заставах на східній межі ранньої Візантії. Пізніше вони ввійшли в систему округів-апофік, де торгівля відбувалась під спостереженням і через посередництво комерціаріїв, які регулювали головним чином закупівлю готового шовку та шовкових нітей. До правління Костянтина V з печаток комерціаріїв зникли імператорські зображення, що, на думку Н. Ікономідеса, може вказувати на зникнення державного втручання в зовнішню торгівлю. Однак не виключено, що держава не скасувала повністю монополію на продаж шовку, а лише видозмінила її. Ввіз метакси тепер дозволявся чужоземним торговцям, але продавати її вони повинні були у спеціально відведених місцях та лише об'єднаним у відповідні асоціації професіоналам. В умовах лібералізації важливої сфери зовнішньої торгівлі значення мітат зросло як ніколи раніше. У IX ст. вони перетворилися в подібність факторій приїжджих купців. В їхній організації відчувається безсумнівний вплив «складського (стапельного) права», добре знайомого середньовіччю. Найголовніше, у мітатах відбувався пільговий,

звільнений від сплати коммерція, оптовий розпродаж усього того, що було привезене «ззовні» і складене тут, незалежно від того, несли ці заклади ще і готельні функції, чи ні.

Разом зі столицею подібні періодичні склади-торжища знала і провінція. Їхнє існування можна припускати у Нікеї, Коринфі, Трапезунді, Херсоні, Сугдеї, Фессалоніках. У останньому випадку порушення основного принципу мітатної торгівлі - її свободи від мита - могло викликати ту саму не зовсім зрозумілу візантиністам «болгарську образу», що призвела до стану «економічної війни» 894 р. Відправлення Ставракієм та Космою, «торговельними людьми» з Еллади, посади коммерціаріїв Фессалоніки, на що вказують сфрагістичні джерела, цілком відповідало умовам афери з «болгарським ринком», тобто місцевій мітаті. Одне лише підвищення коммерція з болгар навряд чи було б сприйняте контрагентом ромеїв настільки образливо.

Виходить, такі знаряддя обміну високого рівня були не тягарем, черговою вуздою для підприємців, вигаданою владою, а бажаною пільгою, дарованим привілеєм, який одержували далеко не всі міста, а лише певний, у прямому значенні «обліковий склад» міських торговців. Таким чином, у мітатах бачаться своєрідні конфірмаційні дома, що виступали посередниками між приїжджими оптовиками та добірними місцевими продавцями і покупцями, що в свою чергу з'єднували оптову торгівлю з роздрібною.

Розділ 9 «Панігірії» присвячен виявленню сенсу, видів, організації та значення ромейських періодичних, обов'язково святкових торжищ-ярмарків (дослівно - «торжеств»), що поділяються здобувачем на міжнародні, «трансконтинентальні» та місцеві, локальні.

Життя та інші джерела дозволяють припускати функціонування у ранньосередньовічній Візантії приблизно 10-15 крупних ярмарочних центрів, що в масі своїй були давніми торжищами, як і пов'язані із ними міста, що були спадкоємцями пізньоримської епохи. У розділі розглядається мережа таких центрів, що зосереджувалися здебільшого у Македонії, Фракії (Константинополь, Фессалоніка, Адріанополь) та західній частині Малої Азії (Нікея, Нікомідія, Аморій, Халкедон, Лампсак, Авідос, Пергам, Смірна, Ефес). До них додаються Дувіос (Двін, Добіл), Арц, Трапезунд, Амастріда (Амастра), Ієрон, що, як і Авідос, був до того ж зосередженням станцій «комітів прогок», після цього - коммерціаріїв, а з IX ст. - постів авідіків. Мабуть, не так вже й перебільшував О. П. Каядан, який в свій час висказав припущення, що ярмарочними центрами були всі ті міста, що у IX ст. знаходилися на торговельних шляхах. У такому випадку орієнтовно можна говорити про 60-70 панігірів, певна річ, різного масштабу, які супроводжували кожний п'ятий-шостий поліс, великий або середній емпорій на території імперії.

У розділі зроблена спроба відновити зовнішній вигляд значного ярмарку, його планування, влаштування. Порівняння класичних даних «Тімаріона» і опису «торжища» (*vespilitatis*) біля південноіталійського міста Консіліна, включеного Кассіодором до «Варій», дозволяє виділити ряд спільних, простих та раціональних рис, притаманних «ярмарочним декораціям» подібних заходів (влаштування за містом, але не дуже далеко від міських стін, рівні ряди наметів купців, зведення легких тимчасових хатинок для учасників торжища).

Кожний візантійський панігр виявляє свій календар і свій ритм проведення, що не співпадав з іншими, а припадав, головним чином, на другу половину року, осінньо-зимовий сезон. Настільки ж обов'язковим було приурочення до значного чи другорядного церковного свята, головне - регулярного, так що саме велике торжище продовжувалось разом з ним не більш 6-8 днів і, інтенсивно вичерпавши коло обмінів, завмирало до наступного року. Церква не тільки не опиралась тому, щоб ці періодичні торговельно-релігійні заходи мали витриманий характер народної розваги, а й сама провадила на них продаж євлогій, дрібних предметів культу, по суті сприяла в новій історичній ситуації раннього середньовіччя збереженню старих економічних традицій, успадкованих з часів язичства.

На відміну від регулярних щотижневих міських ринків на великих панігірах в значній мірі панувала свобода обміну, за рідким виключенням втрачали силу усі привілеї. Разом з тим влада стежила за ярмарочним регламентом та дивилася на ярмарки як на джерело державних доходів у виді «ярмарочного комерція», хоча, мабуть, свідомо не намагалася роздувати його, щоб не завдати шкоди учасникам панігіра і тим самим підірвати престиж «торжества». Певний спад «трансконтинентальних» панігрірів в другій пол. VII - першій пол. VIII ст. (якщо такий і був) міг компенсуватися діяльністю тимчасових локальних ринків-ярмарків, більш відповідних потребам малих міських центрів, сільських поселень, монастирів, напівміст-напівсел (бургад).

Подібні містечкові ярмарочки, що стали виникати вже у кінці IV - V ст., відрізняла більш активна частота проведення: раз у два-три місяці вони ставали знаряддям обміну товару в основному місцевого виробництва: сільськогосподарських продуктів на виробі ремесла, передусім одяг, взуття, що користувались особливим попитом у селян та мешканців невеликих містечок. Роль таких місцевих ярмарків не скорочувалася, а, навпаки, зростала до IX ст. Деякі регіони особливо підходили для їхньої організації, прикладом чому можуть служити умови, що склалися у кондомінатних візантійсько-хазарських володіннях на Південно-Західному та Південному березі Тавриці.

«Конкретно-збірний образ» ранньосередньовічного сільського ярмарку всебічно реконструюється здебільше на основі матеріалів константинопольського сінаксарного переказу про чесного пафлагонського селянина, що відобразив побутові реалії, які склалися задалегідь до другої пол. IX ст., коли він був укладен. Автором дисертації встановлюється, що на таких торгах були однаково прийняті грошова та мінова форма торгівлі, причому в угодах фігурували головним чином продукти харчування, предмети першої потреби. Це пояснює відмічені Феофаном у «Хронографії» охочі приїзди у подібні місця городян, що прагнули оптом та подешевше закупити необхідне, щоб поповнити свої домашні комори, а дещо і перепродати. Поряд з ними та селянами, сільські панігрії збирали й професійних купців, «поважних торговців», зайнятих дальньою торгівлею не одним, а різноманітними товарами, одягом, добротними ремісничими виробами.

Локальний ярмарочний центр міг включати досить значну округу з радіусом у «день шляху» (*odon emetas*) (22-25 візантійських миль або 35-40 км), що знаходилося майже на грані можливостей тодішніх примітивних засобів транспорту (повозка з парою волів та вантажем близько 500 кг). На майже 500 тис. км², що залишалися під контролем і впливом ромейських властей у «темні віки», могло припадати у середньому біля 400 таких сільських панігріїв, ярмарочків дрібного «калібру», які, вочевид, у своєму влаштуванні дотримувалися лише звичайного права, яке традиційно складалося на протязі століть.

Даючи загальну оцінку візантійським панігірам, здобувач рахує за необхідне визнати, що мінливий періодичний обмін, ними здійснюваний, не може бути лише показником економічного регресу, згорання торгівлі, ослаблення значення міського ринку. Саме така точка зору утвердилася за останні три десятиріччя, не зустрічаючи заперечень. Дійсно, ярмарки відображали сповільненість економічного життя, але для свого часу вони були незамінним високим механізмом обміну, мобілізували економіку досить значних регіонів, концентрували торговельний обіг і суб'єктів обміну, погоджували інтереси виробників і споживачів, найбільш повно відповідали сезонному характеру торгівлі сільської Візантії, розривали звичайне замкнуте коло обміну та не скорочували торговельну активність, а відроджували торговельно-ремісничу діяльність на новій, середньовічній основі.

Висновки. Заключний підсумок дослідження відображає авторський погляд на відтворену зв'язну і цілну картину, що має історичний сенс. В ній найбільшу цінність має спроба переглянути традиційні питання та по новому осмислити деякі факти, у тому числі ті, які здавалися непевними.

Не претендуючи на остаточність результатів, яких в історії надто мало, можна рахувати, що Ромейська імперія з самого початку слідувала цивілізаційному розвитку,

основаному на еволюційності, спадкоємності, і не зазнала згубного руйнування суспільних основ. Її відставання відносно рівня «класичних» феодалних відношень ледве чи варто оцінювати як згубне відхилення.

Незважаючи на зовнішні втрати, Візантія не перестала бути однією з найбільших країн середньовічного світу і довгий час випереджала інші народи Європи у розвитку як дрібного товарного виробництва, так і організації ремесла та торгівлі. Демографічний спад і пандемії чуми 541 - 544 рр. та 746 - 747 рр. скоротили робітничу силу та клієнтуру, проте порівняльно невеликого числа ринків і примітивних операцій задовольнялося достатньо для забезпечення торгівлі, що знаходилась за мірками епохи на цілком нормальному рівні.

Очевидно, певний занепад міського життя, а точніше його модифікації на інший лад були цілком закономірним феноменом перехідного періоду від античності до середньовіччя, на протязі якого саме живучість, стійкість візантійського міста може частково пояснити той дивний феномен тривалості центральної влади, яким довгий час відрізнялася немов би «сільська» ранньосередньовічна Романія. Незаслужено вісунуті в сторону як незначні ті свідчення джерел, що вважаються марними, дозволяють повернути епосі «темних віків» її «гідність» та говорити про століття складного та інтенсивного ділового життя імперії, що зберегла досягнуті значні позиції, в тому числі й в організації підприємницької діяльності. Саме це було одним з вирішальних факторів, що постійно підтримували сили Візантії в найекстремальніших умовах, і саме вони заслуговують більш пильної уваги, ніж пошуки причин «занепаду».

Основні положення дисертації відбиті в наступних публікаціях:

Монографії

1. Візантія IV-IX століття: етюди ринка. Структура механізмів обміну. - Харків: АО «Бізнес Інформ», 1998. - 452 с.; ил.
2. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. - V в. н.э. (на материалах Херсонеса). - Харків: Вища школа, 1989. - 136 с.; ил. (Співавт.: Кадєєв В.І.)

Статті

1. Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н.э. - V в. н.э. // Античные государства и варварский мир. - Орджоникидзе: Северо-Осетинский гос. университет им. К.Л.Хетагурова, 1981. - С.26 - 37
2. Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса // Археологія. - 1982. - № 38. - С.43 - 50

3. Западнопонтийские светильники II - VI вв. из Херсонеса // Вестник Харьковского университета. - 1983. - № 238: История и культура досоциалистических формаций. - С. 94 - 100 (Співавт.: Шевченко А.В.)
4. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1984. - С.147 - 156 (Співавт.: Зубарь В.М.)
5. Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н.е. - V ст. н.е. // Археологія. - 1985. - № 50. - С.9 - 18
6. Египетские и сирийские светильники первых веков из Херсонеса // Вестник Харьковского университета. - 1985 - № 268: История СССР и зарубежных стран. - С. 95 - 100 (Співавт.: Кадеєв В.І.)
7. Новый погребальный комплекс II-IV вв. н.э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 101 - 129 (Співавт.: Зубарь В.М.)
8. Античные светильники из Тире // Античные древности Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 115 - 133 (Співавт.: Сон Н.О.)
9. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // Археологія. - 1989. - № 4. - С. 91 - 102 (Співавт.: Кадеєв В.І.)
- 10.Навершие архиерейского жезла с надписью // Вестник Харьковского университета. - 1992. - № 362. - История. - Вып.25. - С. 90 - 96 (Співавт.: Матанцева Т.О.)
- 11.О политической роли и идейной ориентации торгово-ремесленного населения Византии в эпоху иконоборчества // Вестник Харьковского университета. - 1992. - № 363. - История. - Вып.26. - С. 92 - 101
- 12.Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. - С. 66 - 72
- 13.Организация гостиничной службы в ранней Византии // Античность и средневековье Европы: Межвуз. сб. науч. тр. - Пермь,1994. - С. 167 - 175
- 14.К вопросу о посреднической торговле в Византии VII-IX вв. // Вестник Харьковского университета. - 1994. - № 385. - История. - Вып.28. - С. 67 - 76
- 15.Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII - IX ст. // Археологія. - 1995. - №1. - С. 34 - 46
- 16.О торгово-экономической политике Византии в Таврике VII-IX вв. // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. - Симферополь: Таврия,1995. - С. 114-122
- 17.Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков: АО «Бизнес Информ», 1995. - С. 122 - 132

18. О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII-X вв. // Болгарский ежегодник. - Харьков; София, 1996. - Т.2. - С. 60 - 78
19. О роли военного фактора в судьбе византийского города в «темные века» // Античность и средневековые Европы: Межвуз. сб. науч. тр. - Пермь, 1996. - С. 186 - 198
20. Новые данные о положении Херсонеса Таврического в IV - первой половине VII вв. н.э. // Древности степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье: ЗГУ, 1996. - С. 123 -131 (Співавт.: Зубарь В.М.)
21. К вопросу об уменьшении вместимости византийских грузовых кораблей в «темные века» // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. - Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. - С. 74 - 82
22. On the Problem of the Social Stratification of Merchants in the Byzantine Empire of the Seventh-Ninth Centuries // Acts, 18th International Byzantine Congress, Selected Papers: Main and Communications, Moscow, 1991. Vol.2: History, Archaeology, Religion and Theology. - Sheperdstown, 1997. - P. 109 - 115
23. Товарные склады в раннесредневековой Византии (IV - IX вв.) // Вісник Харківського державного університету. - 1997. - № 396. - Історія. - Вип.29. - С.14 - 24
24. Понятие «прибыль» и размеры торгово-ремесленных доходов в раннесредневековой Византии. // Античный мир. Византия. К 70-летию профессора В.И.Кадеева. - Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. - С. 300 - 319

Тези доповідей

1. Экономические связи Херсонеса Таврического с Балканами (I в. до н.э. - VI в. н.э.) // Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. X Всесоюзная научная конференция историков-славистов 30 января - 1 февраля 1985 г. - Харьков, 1985. - С.156 - 157
2. Херсонес в системе константинопольской торговли IV - первой половины VII вв. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888 - 1988 гг. - Севастополь, 1988. - С.104 - 107
3. Северное Причерноморье и Фракия в I - VI веках н.э.: проблема контактов (на материалах Херсонеса) // Дриновские чтения, посвященные 150-летию со дня рождения Марии Дринова. - Харьков, 1988. - С.60 - 61 (Співавт.: Кадеев В.І.)
4. Структура торговых пунктов в ранней Византии // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. XX Республіканська конференція, Одеса, жовтень 1989 р. - К.: Наукова думка, 1989. - С.215 - 216
5. Светильники Тиры // Проблемы исследований античных городов. III науч. чтения, посвящ. памяти проф. В.Д.Блаватского, январь 1987. - М., 1989. - С.114 - 115 (Співавт.: Сон Н.О.)

6. Проблемы организации торговли ранней Византии в болгарской историографии // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Вторая всесоюзная конференция по болгаристике (II Дриновские чтения). - Харьков, 1991. - С.181 - 182
7. Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII-IX вв. // Международные связи в средневековой Европе. Научные доклады и сообщения всесоюзного научного семинара (25 - 27 апреля 1991 г.). - Запорожье, 1991. - С.19 - 21
8. Торговцы в социальной структуре византийского общества VII - IX вв. // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. - М.,1991. - Т.2 (L-Z). - С.1093 - 1094
9. О понятии «спекуляция» в раннесредневековой Византии // История и археология Слободской Украины. Всеукраинская конференция, посвященная 90-летию XII Археологического съезда. - Харьков, 1992. - С.195 - 196
10. К проблеме государственного контроля над торгово-ремесленными организациями раннесредневековой Византии // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV - XVIII вв. Материалы научной конференции. - Запорожье, 1993. - С.95 - 100
11. К вопросу о роли городской площади в раннесредневековой Византии // Вторая Кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов. - Краснодар, 1993. - С.92 - 94
12. Об элементах меркантилизма в торгово-экономической политике Византии VII-IX вв. // Междунаро. конф. «Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья (IV-IX вв.)». Тезисы докладов. - Симферополь, 1994. - С.70 - 71
13. Источники о византийских городах Фракии в «темные века» // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. - Харьков, 1994. - С.28 - 29
14. Об организации наземных торговых перевозок в Византии VII - IX вв. // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов. - Харьков, 1995. - С.109 - 110
15. К сведениям Ибн-Хордадбега о городах ар-Рума // На честь заслуженого діяча науки України А.П.Ковалівського (1895 - 1969 рр.): Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. - Харків, 1995. - С.51 - 53
16. Корреляция торговых и политических интересов Византии в Крымской Готии VII-IX вв. // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. Международная научная археологическая конференция. - Самара, 1995. - С.79 - 81

17. К вопросу о планировке и функциях улиц раннесредневековых византийских городов // Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения Д.И.Багалая. - Харьков, 1997. - С.65.
18. Общественные византийские бани: «феномен наличия» // Византия: кумуляция и трансляция культур. IX науч. Сюзюмовские чтения. - Екатеринбург, 1997. - С.55 - 57
19. Об экспортных возможностях херсонесского виноделия // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. Международная научная конференция - Севастополь, 1997. - С.112 - 113
20. Об обстоятельствах и времени преобразования фемы Климаты в фему Херсон // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). II Международная археологическая конференция. - Самара, 1997. - С.58 - 60

АНОТАЦІЇ

Сорочан Сергій Борисович. Торговля у Візантії IV-IX віків. Структура і організація механізмів обміну. - Рукопис

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. - Всесвітня історія. Харківський державний університет, Харків, 1998.

Основні положення дисертації відбивають ті аспекти організаційної системи торгівлі Візантії за епохи переходу від пізньої античності до середньовіччя, які зрідка приваблювали увагу спеціалістів або відрізняються суперечністю трактовок. Зібрані матеріали дозволяють по-новому подивитись на устале уявлення про кризове, дезурбанізаційне становище візантійського ранньосередньовічного суспільства. Вивчення всього континуума та інфраструктури місць торгівлі (ринкових майданів, торговельно-ремісничих кварталів, та рядів, майстерень, крамниць, готелів, складів, ярмарків та ін.) говорить про їх розвинутість, вказує на порівняно високий рівень механізмів обміну, що проходили довгу, поступову перебудову на новий лад. У дисертації просліджується зв'язок цих змін з просторовими структурами господарства греко-римського міста перших віків н.е. і робиться висновок про континуїтетний характер протікаючих процесів.

Ключові слова: Візантія, організація торгівлі, місця торгівлі, місто, пізня античність, раннє середньовіччя, континуїтет.

Сорочан Сергей Борисович. Торговля в Византии IV - IX веков. Структура и организация механизмов обмена. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02. - Всемирная история. Харьковский государственный университет, Харьков, 1998.

Основные положения диссертации отражают те аспекты организационной системы торговли Византии в эпоху перехода от поздней античности к средневековью, которые редко привлекали внимание специалистов или отличаются спорностью трактовок. Собранные материалы позволяют по-новому взглянуть на устоявшиеся представления о кризисном, дезурбанизационном состоянии византийского раннесредневекового общества. Изучение всего континуума и инфраструктуры мест торговли (рыночных площадей, торгово-ремесленных кварталов и рядов, мастерских, лавок, гостиниц, складов, ярмарок и пр.) говорит об их развитости и указывает на сравнительно высокий уровень механизмов обмена, проходивших длительную, постепенную перестройку на новый лад. В диссертации прослеживается связь этих изменений с пространственными структурами хозяйства греко-римского города первых веков н.э. и делается вывод о континуитетном характере протекавших процессов.

Ключевые слова: Византия, организация торговли, места торговли, город, поздняя античность, раннее средневековье, континуитет.

Sorochan Sergey Borisovich. Trade in Byzantium in IV-IX centuries. Structure and organization of the exchange mechanisms. - Manuscript.

Thesis for the doctor in history scientific degree according to the speciality 07.00.02 - World History. Kharkov State University, Kharkov, 1998.

The fundamental developments of the thesis reflect those aspects of the byzantine trade organisational structure in the transition period of the late antiquity to the middle ages, which are rarely referred by the specialists and distinguished with the debatable consideration. Compiled data permit to consider this problem in some new aspects as to the deep rooted vision of the byzantine early middle ages society being in the state of crisis and disurbanization condition. The study of the whole continua and the infrastructure of the places of trade (marcet places, marcet-trade quarters and rows, workshops, shops, hotels, ware houses, fairs, etc.) testifies about its development and points to the comparatively high level of the exchange mechanism, undergoing long gradual transition to the mode. The connections of these changes with the spacious economic structure in Greek-Rome towns of the first centuries in A.D. are being considered and the conclusion about the continuum character of the going processes was done.

Key words: Byzantium, trade organization, the places of trade, town, late antiquity, early middle ages, continuum.

Підписано до друку 23.06.98 р. Формат 60 х 84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-др. арк. 2. Наклад 100 прим. Замовлення № 38

Надруковано в АТ «Бізнес Інформ».
Адреса: 310002, вул. Маршала Бажанова, 28, к. 319.
Тел./факс: (0572) 14-03-89, 14-03-90, 47-72-54.